

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШ

Тошпулатов Даврон Ақромович

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Банк ҳисоби ва аудит” кафедраси дотсенти
иқтисодиёт фанлари доктори

E-mail: toshpulatov.davron@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15656619>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01-June 2025 yil

Ma'qullandi: 07- June 2025 yil

Nashr qilindi: 13- June 2025 yil

KEYWORDS

рисклар, рискларни баҳолаш, рискларни бошқариш, риск даражаси, риск эҳтимоли, риск таъири, риск мониторинги, риск назорати.

ABSTRACT

Мақолада банкларда рискларнинг юзага келиш сабаблари, рисклар юзасидан олимларнинг таърифлари, риск турлари, банкнинг молиявий рискларини миқдорий баҳолашнинг асосий усуллари ва уларнинг ижобий ва камчилик томонлари, рисклар бўйича йўқотиш турлари каби маълумотлар келтирилган..

“Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунга мувофиқ банк дучор бўлган ёки дучор бўлиши мумкин бўлган таваккалчиликларни аниқлаш, бошқариш, мониторинг қилиш ва улар ҳақида хабардор этишнинг самарали тартиб-таомилларини[1] ишлаб чиқиш керак.

Ўзбекистон Республикасида банк секторини ислоҳ қилишнинг асосий ёналиши сифатида кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, кредитлаш ҳажмларининг мўтадил ўсишига амал қилиш мувозанатлашган макроиқтисодий сиёсат юритиш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш орқали банк тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш [2] белгиланганлиги банкларда рискларни бошқаришнинг халқаро тажрибаларини оʻрганиш хусусан банкларда юзага келиши мумкин бўлаган рискларни баҳолаш усуллари ва риск даражасига қараб зарур чораларни ишлаб чиқиш лозим бўлади.

Банк фаолияти хусусиятидан келиб чиқадиган бўлсак банк операцияларининг аксарияти рисклар билан бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан рискларни бутунлай йўқотиш имконсиз, шунинг учун рискларни қабул қилиш, улардан воз кечиш ҳамда юмшатиш боʻйича тегишли чоралар коʻриш мақсадида рискларни баҳолаш орқали даражаларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили

Замонавий шароитда тижорат банкининг фаолиятини таваккал қилмасдан амалга ошириш мумкин эмас, уни бутунлай йўқ қилиб бўлмайди. Одатда риск даражаси юқори бўлган банк потенциал фойдани юқори деб қабул қилинади. Банк амалиётида операцияларни амалга оширишда "риск - фойда"ни мақбул комбинацияси учун риск

суғуртаси қўлланилади, унинг асосий мақсади кутилмаган ва олдиндан айтиб бўлмайдиган ўзгаришларни юмшатишдир[3].

Максимал иқтисодий самарага эришиш учун ҳар қандай ташкилот, шу жумладан тижорат банки, рискларни бошқариш бўйича ишларни, яъни рискларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва рисклар содир бўлишининг оқибатларини оптималлаштириш бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнини ташкил қилиши керак[4].

Ушбу ҳолатлар банкларда рискларни таҳлил қилиш, олдини олиш, баҳолаш ва бошқариш мақсадида назарий ва амалий аҳамияти юзасидан илмий изланишларни олиб боришни талаб этади.

Қадимги замонлардан риск фойдани шакллантириш омили ҳисобланади. Ж.Б.Сей ва Курсель Сенейлар фикрича риск фойданинг фақат бир қисмини шакллантириш омили ҳисобланади[5]. Ўтган асрларда одамларнинг риск қилишга тайёрлиги улар фойдасининг шаклланиши ва ўзлаштирилишига олиб келиши билан изоҳланган. Бугунги кунда келаётган фойданинг асосий қисми рискни тўғри бошқаришдан келади.

Олимлар рискни исталмаган ҳодисалар юз берганда хавф ёки йўқотиш эҳтимоли сифатида таърифлайдилар. Риск келажакдаги ноаниқлик туфайли келгусидаги молиявий натижаларнинг ноаниқлигини тавсифлайди. Таъкидланишича, риск – бу йўқотишларга олиб келадиган эҳтимолий ҳодисанинг қиймати ёки пул йўқотиш эҳтимоли. Риск йўқолган фойда ўлчови сифатида аниқланади ва уни вазият ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлган ҳаракатларнинг кутилган натижаси ва ноаниқлик шароитида мумкин бўлган натижа ўртасидаги фарқ сифатида ҳисоблашни таклиф қилади[6]. Бу шуни кўрсатадики, риск баҳоланиши керак, зарур бўлса, қийматда ифодаланиши зарур.

Смирнов А.В. банкнинг асосий стратегик мақсадларининг қуйи бўғини рентабеллик ва риск ўртасидаги мақбулликни таъминлашдан иборат[7] лигини қайд этади. Юқори рискли операциялар билан боғлиқ стратегия йўқотишларга ва ликвидликнинг пасайишига олиб келади. Аксинча, агар рентабеллик бозор даражасидан паст бўлса, банк маълум даражадаги харажатларни талаб қиладиган ресурсларни жалб қилишда қийинчиликларга дуч кела бошлашини таъкидлайди.

Банк rischi, биринчи навбатда, фаолиятнинг алоҳида туридир. Риск бу ноаниқликнинг ўзи эмас, балки ноаниқлик шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти. Риск – бу ноаниқлик мавжуд бўлганда муваффақиятга эришиш учун мўлжалланган, иқтисодий субъектдан салбий ҳодисаларни қандай енгиш қобилияти ва билимини талаб қиладиган фаолият[8]. Риск бу фақатгина жуда сирли ноаниқлик, у ёки бу ҳодисанинг хавфи эмас, балки субъектнинг ноаниқлик шароитида салбий омилларни енгиб ўтиш ва керакли натижага эришишда ишонч билан ҳаракатидир.

Таҳлил ва натижалар

Рискларни бошқариш молия бозорида бизнес юритишнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Тижорат банкларида рискларни бошқариш бўйича турли ёндашувлар мавжуд, лекин рискларни самарали бошқаришнинг мақсади уларнинг мақбул даражасини аниқлашдан иборат бўлиб, ушбу даражадан юқори рискларни назорат қилиш керак бўлади.

Банк рискларини бошқариш жараёнида банк рисклари сифатли аниқланиши ва миқдорий ўлчаниши керак, яъни уни баҳолашимиз зарур. Рискни баҳолаш уни бошқариш ва тартибга солишда асосий ўринни эгаллайди. Ноаниқлик шароитида банк рискларини маълум бир мезонлар асосида ўлчаш орқали уни баҳолаш риск-менежменти тизимида ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Асосий риск кўрсаткичларини бошқаришда қарорларни қабул қилиш жараёнини батафсил ва аниқ ҳужжатлаштирилган таҳлил қилиш, харажатлар ва фойдаларни ҳисобга олиш, эркин ва очиқ алоқа, ўз вақтида асосланиш ва амалга оширилиш ҳолатини даврий назорат қилиш асосида қарорлар қабул қилинишини таъминлаши керак.

Ҳар бир банк операциялари ва жараёнларида адекват назорат кўрсаткичларини ўрнатиш ва тегишли кўрсаткичларни ҳисоблаб бориш керак бўлади. Рискни турига кўра баҳолаш механизми ва методологияларини ишлаб чиқиш ҳамда асосий кўрсаткичларни аниқлаб, уларни ҳисоблашни автоматлаштириш зарур.

Банклар бозор муносабатлари тизимида хўжалик субъектларини, жисмоний шахсларни, давлатнинг иқтисодий муносабатларини боғлаш учун хизмат қилади. Ҳақиқий бозор механизмининг фаолиятини банк тузилмаларини шакллантирмасдан ва ривожлантирмасдан амалга ошириб бўлмайди.

Тижорат банкларининг кўп функциялилиги улар бозорнинг турли соҳаларида фаолият юрита олиши билан изоҳланади. Агар тижорат банкларни иқтисодий нуқтаи назардан қаралса, бозор муносабатларини амалга ошириш жараёнида уларни молиявий воситачилар гуруҳига киритиш мумкин. Уларнинг фаолияти капитални жалб қилиш, иқтисодий фаолият натижасида бўш турган маблағларни жамғариш, шунингдек, ушбу молиявий маблағларни қўшимча молиявий ресурсларга эҳтиёжи бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектларга тақдим этишдан иборат.

Банкларда янги мажбуриятлар ва талаблар шаклланади, улар кейинчалик пул бозорида товарга айланади. Шунини қайд этиш керакки, банкларнинг асосий вазифаси пул маблағларини сақлаш учун биноларни ва уларни бериш ёки кредитлаш учун кассаларни тақдим этиш эмас. Дарҳақиқат, тижорат банклари молияни қайта тақсимлаш, капитални тадбиркорлик фаолияти учун зарур бўлган инвестициялар учун банк кредитлари кўринишида қайта тақсимлаш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, янги иш ўринларини яратиш ва бу орқали иқтисодий сиёсатни олиб бориш ва иқтисодиётни тартибга солишда алоҳида муҳим ролни ўйнайди.

Банк тижорат ташкилоти эканлигидан келиб чиқиб, унинг асосий вазифаси мумкин бўлган энг юқори рентабеллик кўрсаткичларига эришишдир, бунинг натижасида унинг молиявий барқарорлиги ва мавжудлиги, ишончлилиги таъминланади. Бундан ташқари, фойдани максималлаштириш банк томонидан ўз фаолиятини кенгайтириш учун ишлатилиши мумкин. Шу билан бирга, банкларнинг фойдани кўпайтиришга қаратилган фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳар хил турдаги рисклар юзага келиши билан чамбарчас боғлиқ. Агар банк бундай рискларни баҳолаш ва бошқариш тизимини ишлаб чиқмаса ва ишлатмаса, уларнинг оқибатлари фойданинг ошишига ҳам, йўқотишларнинг кўпайишига ҳам олиб келиши мумкин. Рискни тўғри бошқариш банк учун жуда муҳим ҳисобланади.

Риск бу иқтисодий категория ҳисобланади. Шу сабабли риск даражаси ҳамда қиймати молиявий механизми орқали ҳам таъсир қилиш мумкин. Бундай таъсирларни молиявий менежмент техник ёрдами ҳамда махсус стратегияси орқали амалга оширилади. Демак, риск менежмент, молиявий менежментнинг бир қисми ҳисобланади. Риск менежментининг асосий мақсади фойда билан хавфни оптимал даражада сақлаш, мақбул даражада фойдани қўлга киритишдан иборатдир. Риск объектни бошқариш функцияси – бу рискнинг пайдо бўлиши, банк капиталига рискнинг таъсирини ва таъсир доирасини камайтириш бўйича муносабатларни очиб беради. Риск субъектни бошқариш функцияси – бу рискларни таҳлил қилиш, йўналишларини аниқлаш, бошқариш, камайтириш, олдини олиш ва назорат вазифаларини бажаради.

Банклар рискларни бир транзакция бир қатор рискларга дуч келиши мумкин бўлганлиги учунгина эмас, балки бир турдаги риск бошқа турдаги рискларни келтириб чиқарганлиги учун ҳам бир-биридан ажратилмаган ҳолда биргаликда кўриб чиқиши ва баҳолаши керак. Турли рискларнинг бир бирига таъсири рискнинг ошишига (ёки пасайишига) олиб келиши мумкин бўлганлиги сабабли, рискларни бошқариш жараёни рискларнинг ўзаро таъсирини банк фаолиятининг барча турларида ҳисобга олиши керак.

Банк рисклари мавзусига оид адабиётларни ўрганиб чиқиб, биз банк рискларини таснифлашнинг муаммоли жиҳатлари ушбу рискларнинг ягона таснифини яратишга тўсқинлик қилишига амин бўлдик, бу эса рискларни бошқариш соҳасида муҳим илмий ютуқ бўлиши мумкин. Банк рискларини янада самарали баҳолаш ва бошқариш имконини беради.

Юзага келган/келадиган рисклардан йўқотиш турларини икки бўлиш мумкин, яъни кутилаётган ва кутилмаган йўқотишга.

Кутилаётган йўқотиш/зарар (Expected losses) – бу банк фаолиятида мунтазам равишда юзага келадиган йўқотишлар бўлиб, улар банкнинг таваккалчиликларни баҳолаш ва бошқариш жараёнида ҳисобга олинади. Бу турдаги йўқотишлар қайсидир даражада кутилган ва улар учун резерв маблағлар ажратилади. Кутилган йўқотишлар банкнинг стандарт операцияларининг бир қисми ҳисобланади ва улар орасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Кредит таваккалчилиги: Мижозларнинг қарзини қайтармаслик хавфига боғлиқ бўлган йўқотишлар. Банклар кредит беришда бу йўқотишларни ҳисобга олади ва эҳтимолий йўқотишлар учун резерв ажратади.

Операцион таваккалчилик: Банкнинг кундалик операциялари давомида юзага келадиган стандарт хато ва нуқсонлардан келиб чиқадиган йўқотишлар.

Ушбу йўқотиш корхонанинг одатдаги фаолияти давомида қанча йўқотиш кутаётганини ҳисобга олади. Ушбу йўқотишларни қисқа вақт оралиғида нисбий ишонччилик билан статистик таҳлил орқали ҳисоблаш мумкин. Масалан кредит портфелнинг кутилаётган йўқотиш қийматини қуйидагича ҳисобланиши мумкин: Рискнинг юзага келиш эҳтимоли, риск ҳодисасига АҚШ долларининг таъсири ва риск ҳодисаси содир бўлган тақдирда йўқотишнинг кутилаётган жиддийлиги. Шунингдек кредитларга яратиладиган захираларга кутилаётган йўқотиш сифатида қараш мумкин.

Кутилмаган йўқотиш/зарар (Unexpected losses) — корхонанинг ўртача (кутилган) йўқотиш сценарийларидан ортиқ йўқотишларини ҳисобга олади. Кутилмаган йўқотишларни башорат қилишда катта қийинчиликлар мавжуд, чунки улар, таърифига кўра ҳам кутилмагандир. Мисол учун кўчмас мулк билан таъминланган кредит олган мижоз дефолтга (яъни, тўлов қобилияти rischi) учраши билан бир вақтда кўчмас мулк қийматининг пасайиши (яъни, кредиторнинг гарови камроқ қийматга эга бўлиши) натижасида юзага келадиган бу икки риск ҳам потенциал йўқотишларни **кутилмаган** даражаларга олиб келиши мумкин.

Кутилмаган йўқотишлар ҳажми бўйича катта бўлиши мумкин ва улар кўп ҳолларда банкнинг захиралари ва капитал талабларига таъсир кўрсатади. Кутилмаган йўқотишларга қуйидагилар киради:

Табиий офатлар ва пандемиялар: Зилзила, сувонинг тошиши, ёнғин каби табиий офатлар ва пандемиялар банк активлари ва инфратузилмасига сезиларли зарар етказиши мумкин.

Киберҳужумлар: Банкнинг ахборот тизимига қилинган ҳужумлар, хусусан маълумотларни ўғирлаш ёки тизимларнинг ишдан чиқиши банкнинг молиявий йўқотишига олиб келади.

Финанс бозорларидаги кескин ўзгаришлар: Валюта курси, фоиз ставкалари ёки акция бозоридаги катта ўзгаришлар банклар учун кутилмаган молиявий йўқотишлар келтириши мумкин.

Қонуний ва юридик таваккалчилик: Банкга нисбатан қўлланилган ҳуқуқий ҳаракатлар, жарима ёки даъволар банкнинг йўқотишларига сабаб бўлиши мумкин.

Кутилган йўқотишлар: Кутилган йўқотишларни қоплаш учун банк алоҳида резерв ажратади. Бу резерв маблағларини ажратиш кутилган йўқотишларни молиявий жиҳатдан бартараф этишни осонлаштиради.

Кутилмаган йўқотишлар: Кутилмаган йўқотишларни қоплаш учун банк етарли капитал талабларини сақлайди, чунки бу турдаги йўқотишларни олдиндан резерв маблағлар орқали қоплаш мушкул.

Риск менежментида рискларни баҳолаш усуллари баҳолаш ёндашувларидан келиб чиққан ҳолда қўлланилади.

Хозирги кунда айрим муаллифлар банкнинг молиявий рискларини миқдорий баҳолашнинг асосий усуллари сифатида қуйидаги усулларни келтиришади:

- 1) Статистик: Монте карло усули, З-Альтман усули, Чесер усули, Дюран усули, ВАР усули;
- 2) Эксперт баҳолаш усули: Дельфи усули, шажара қарор қабул қилиш усули, Коэффициент таҳлили ёки рейтинг усули;
- 3) Таҳлилий усул: дюрация усули, стресс-тест усули, ГАП – таҳлил усули;
- 4) Аналогик усул;
- 5) Комбинациялашган усул[9].

Қуйида сунъий интеллект ёрдамида юқоридаги усулларининг бир нечтасини кўриб чиқамиз:

Монте-Карло усули — таваккалчилик ва номуайянкликни баҳолаш учун кенг қўлланиладиган статистик симуляция усули бўлиб, у тасодифий сонлар ва эҳтимолийлик моделлари асосида юзага келиши мумкин бўлган турли сценарийларни

кўриб чиқади. Бу усул номуайян ёки тасодифий жараёнларнинг натижаларини таҳлил қилиш учун қўлланади ва бизнес, молия, инженерия, физика, логистика каби соҳаларда кенг фойдаланилади.

Монте-Карло усулининг асосий қадамлари:

Тасодифий ўзгарувчиларни аниқлаш: Аввало, муаммонинг асосий параметрлари ёки ўзгарувчилари белгиланади. Булар муайян эҳтимолийлик қонунларига асосан ўзгарувчи бўлиши керак, масалан, акция нархи, фоиз ставкаси ёки талаб миқдори каби.

Тасодифий сонлар генерация қилиш: Ҳар бир параметр бўйича эҳтимолийликка мувофиқ равишда тасодифий сонлар генерация қилинади. Бунда турли эҳтимолий тақсимотлар (масалан, нормал, бирхил ёки экспоненциал тақсимотлар)дан фойдаланиш мумкин.

Симуляцияни ўтказиш: Ҳар бир тасодифий сонлар тўплами учун модел ишга туширилади, яъни белгиланган формулалар асосида ҳисоб-китоб амалга оширилади. Бу жараёнда кўплаб симуляциялар ўтказилади (одатда минглаб ёки миллионлаб) ва ҳар бир симуляция натижаси сақланади.

Натижаларни таҳлил қилиш: Симуляция натижаларига асосан таҳлил ўтказилади. Олинган натижаларнинг ўртача қиймати, эҳтимолий диапазонлари, хавф ва таваккалчиликлар каби кўрсаткичлар аниқланади.

Монте-Карло усулининг афзалликлари:

Таваккалчиликни аниқ баҳолаш: Бу усул бир қатор имкониятларни кўриб чиқиш имконини беради ва шундай қилиб, қарор қабул қилишда хавф-хатарларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Мураккаб моделларда қўлланиш имконияти: Монте-Карло усули мураккаб математик ёки иқтисодий моделлардаги номуайянликларни баҳолашда самарали қўлланилади.

Турли эҳтимолийлик тақсимотлари: Ҳар бир ўзгарувчи учун алоҳида эҳтимолийлик тақсимотини белгилаш мумкин, бу моделни реал ҳаётга яқинлаштиради.

Қўлланилиш соҳалари:

Молия: Монте-Карло усули портфел таваккалчилигини баҳолаш, активларни нархлаш, инвестиция лойиҳаларининг даромадлигини аниқлашда кенг қўлланилади.

Инженерия: Лойиҳанинг вақти ва харажатларига боғлиқ хавфларни таҳлил қилиш, қурилишдаги таваккалчиликларни аниқлаш.

Иқтисод: Макроиқтисодий кўрсаткичлар, нарх ўзгариши ва инфляцияни баҳолаш.

Мисол сифатида агар банк кредит портфелининг потенциал йўқотишларини баҳоламоқчи бўлса, у Монте-Карло симуляциясидан фойдаланиши мумкин. Бунда кредитларнинг қайтарилмаслиги эҳтимоли, фоиз ставкалари, бозорнинг иқтисодий шароитлари каби параметрлар тасодифий сонлар билан ифодаланади ва минглаб сценарийлар симуляция қилинади. Ҳар бир симуляция натижасида потенциал йўқотишлар ҳисобланади ва умумий йўқотишларнинг эҳтимолий диапазони аниқланади.

Монте-Карло усули таваккалчиликни аниқ ва тўлиқ баҳолаш учун кучли восита ҳисобланади. Тасодикий жараёнларни таҳлил қилиш ва келажакдаги номуайянликларга тайёргарлик кўришда мазкур усул кенг қўламда самара беради.

3-Альтман усули — бу компаниянинг банкротлик эҳтимолини баҳолаш учун ишлатилувчи иқтисодий модел бўлиб, уни 1968 йилда америкалик профессор Эдвард Альтман ишлаб чиққан. Ушбу усул компанияларнинг молиявий кўрсаткичларига асосланиб, уларнинг банкротлик ҳолатига тушиш эҳтимолини аниқлайди. Альтман модели асосан компаниянинг молиявий ҳисоботидаги маълумотларга таянган ҳолда ишлайди ва банкротлик эҳтимолини баҳолаш учун бир қатор омилларни ҳисобга олади.

3-Альтман формуласи

Альтманнинг 3-балл формуласи қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

$$Z = 1.2 \times X_1 + 1.4 \times X_2 + 3.3 \times X_3 + 0.6 \times X_4 + 1.0 \times X_5$$

Бу ерда:

- X_1 — Умумий активларга нисбатан ишлаб чиқариш қиймати (Операцион даромад/Жами активлар);
- X_2 — Умумий активларга нисбатан сақланган даромад (Сақланган даромад/Жами активлар);
- X_3 — Умумий активларга нисбатан фойда (Фойда/Жами активлар);
- X_4 — Капиталлаштириш (Қисқа муддатли қарз/Жами капитализация);
- X_5 — Умумий активларга нисбатан айланма капитал (Сотувлар/Жами активлар).

3-балл таҳлили:

Альтман 3-балл моделига кўра:

- **$3 > 2.99$** : Компания банкротлик хавфидан холи деб ҳисобланади. Бу ҳолатда компаниянинг молиявий барқарорлиги юқори даражада бўлиб, банкротлик эҳтимоли паст.
- **$1.81 < 3 < 2.99$** : Компания банкротликка яқин хавф гуруҳида деб баҳоланади. Бу ҳудудни "сарик зона" деб атаса бўлади, яъни эҳтимолий банкротлик хавфи ўрта даражада.
- **$3 < 1.81$** : Компанияда банкротлик хавфи юқори, ва унинг молиявий ҳолати "қизил зона" да деб ҳисобланади. Бундай ҳолатда банкротлик эҳтимоли катта.

Альтман усулининг афзалликлари:

Осонлик билан қўлланиши: Формула фақат молиявий ҳисобот маълумотларини талаб қилади ва тез ҳисобланади.

Аниқлик: Альтман 3-балл формуласи компаниянинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишда кўпгина ҳолатларда аниқ натижа беради.

Прогноз қилиш қобилияти: Ушбу усул компаниянинг молиявий ҳолатини ўрганиб, банкротлик эҳтимолини илгари тахмин қилиш имконини беради.

Альтман усулининг чекловлари:

Таърифланган моделлар учун: Альтман формуласи асосан саноат ва ишлаб чиқариш секторларидаги йирик компаниялар учун тузилган. Шунинг учун бошқа соҳаларга тўғридан-тўғри қўлланиш самарасиз бўлиши мумкин.

Эскирган маълумотлар: Ушбу формула 1960-йилларда ишлаб чиқилган ва ўша вақтдаги иқтисодий муҳитни акс эттиради. Замоनावий бозор шароитларида формула ҳар доим ҳам аниқ натижалар бермаслиги мумкин.

Сифат омиллари эътибордан четда қолади: Альтман модели фақат молиявий кўрсаткичларга асосланган ва компаниянинг бошқа кўрсаткичлари (масалан, менежмент сифати, бозордаги мавқеи)ни ҳисобга олмайди.

3-Альтман усули — бу банкротлик эҳтимолини баҳолашда самарали восита бўлиб, молиявий кўрсаткичларга асосланган модел сифатида компаниянинг молиявий барқарорлигини тез ва қулай баҳолаш имконини беради. Компания банкротлик хавфини барвақт аниқлаш учун Альтман 3-балл формуласи самарали ёрдамчи бўлиши мумкин, ammo бошқа мураккаб таҳлиллар билан биргаликда қўлланиши ҳам мақсадга мувофиқ.

Дельфи усули — бу келажакни прогноз қилиш ёки мураккаб муаммоларни ҳал этиш учун экспертлар гуруҳининг фикрларини тўплашга асосланган усул. Ушбу усул 1950-йилларда РАНД корпорациясида ишлаб чиқилган бўлиб, тажрибали экспертларнинг мустақил фикрларини аноним равишда йиғиш ва таҳлил қилиш орқали, турли соҳалардаги аниқ ва ҳолисона прогнозларни шакллантиришга ёрдам беради.

Дельфи усулининг асосий мақсадлари

Дельфи усулидан турли соҳаларда — молия, иқтисодиёт, фан-техника, таълим, маркетинг, сиёсат ва бошқа соҳаларда келажакни тахмин қилиш ёки мураккаб муаммоларни ҳал қилиш учун фойдаланилади. Унинг асосий мақсади — катта миқдордаги эксперт фикрларини йиғиб, аниқ бир ечим ёки келишилган қарорга келишдир.

Дельфи усулининг жараёни

Дельфи усули одатда қуйидаги қадамлардан иборат:

1. *Мавзунини аниқлаш ва экспертлар танлаш:* Муаммо ёки таҳлил қилинадиган масала аниқланади. Кейин эса ушбу мавзуда тажрибага эга экспертлар гуруҳи танланади. Экспертлар мустақил фикр юритиши учун турли соҳалардаги одамлар танланиши мумкин.

2. *Аноним сўровлар ўтказиш:* Ҳар бир экспертга масала бўйича саволлар ёки сўровнома берилади. Бунда анонимлик таъминланади, шунинг учун экспертлар бошқаларнинг фикрига таъсир қилмасдан ўз фикрларини эркин билдиришлари мумкин.

3. *Биринчи босқич натижаларини таҳлил қилиш:* Биринчи босқичда тўпланган фикрлар таҳлил қилиниб, умумий тенденциялар ва асосий фикрлар аниқланади.

4. *Қайта сўров ўтказиш:* Биринчи босқич натижалари асосида экспертларга такрорий сўров ёки саволлар юборилади. Бу босқичда экспертлар аввалги жавоблар ва бошқа экспертлар фикрларини ҳисобга олган ҳолда ўз қарашларини янгилашлари мумкин.

5. *Келишилган қарорга келиш:* Бу жараён бир неча босқичларда такрорланади, то экспертлар орасида бир хил фикрлар келиб чиқмагунча ёки умумий тенденция аниқ бўлмагунча. Одатда, икки-уч босқичда умумий келишувга эришилади.

Дельфи усулининг афзалликлари

Анонимлик: Экспертлар аноним жавоб беришади, шунинг учун уларнинг фикри бошқалар томонидан таъсирланмайди. Бу, ўз навбатида, объективликни таъминлайди.

Бир нечта такрорий босқичлар: Қайта-қайта сўров ўтказиш натижасида фикрлар янада пухта таҳлил қилинади ва келишувга эришилади.

Буюк тажриба: Кўплаб соҳа экспертларининг қарашлари тўпланиб, умумий ечим ишлаб чиқилади.

Дельфи усулининг чекловлари

Вақт ва ресурс талаб қилиши: Кўп босқичли жараён бўлганлиги учун у кўп вақт ва ресурс талаб қилади.

Экспертларнинг субъективлиги: Натижалар экспертларнинг субъектив фикрларига боғлиқ. Агар экспертлар нотўғри ёки етказилмаган маълумотлардан фойдаланишса, натижа сифатсиз бўлиши мумкин.

Келишувга эришиш мураккаблиги: Барча экспертлар бир фикрга келиши ҳар доим ҳам осон бўлмайди. Айрим ҳолларда келишилган қарорга эришиш қийин бўлиши мумкин.

Дельфи усули қўлланиладиган соҳалар

Келажакни прогноз қилиш: Дельфи усули технологияларнинг ривожланишини, бозор тенденцияларини ёки глобал муаммоларнинг ривожланишини прогноз қилишда қўлланилади.

Иқтисодий таҳлил: Миллий ёки халқаро иқтисодий тенденцияларни таҳлил қилишда экспертлар фикри муҳим аҳамиятга эга.

Сиёсат ва қарор қабул қилиш: Давлат ва нодавлат ташкилотларда, сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида ушбу усул қўлланилади.

Дельфи усули келажакни тахмин қилиш ва мураккаб масалаларда ечим топиш учун экспертлар фикрини тўплашга асосланган самарали усул. У мутахассисларнинг билим ва тажрибасига таяниб, масаланинг барча томонларини ёритишга ёрдам беради, аммо вақт ва ресурс талаб қилиши сабабли баъзи ҳолларда уни қўллаш мураккаб бўлиши мумкин.

Шажара (ёки дарахт) қарор қабул қилиш усули — бу мураккаб қарорларни қабул қилишда ёрдам берувчи визуал усул бўлиб, турли хил танлов ва уларнинг оқибатларини баҳолаш учун қўлланилади. Бу усул "қарор дарахти" шаклида тасвирланади, яъни ҳар бир эҳтимолий қарор ва унинг натижаси дарахтнинг шохлари каби тармоқланади. Ҳар бир тармоқ охириги нуқтага етганида қарорнинг эҳтимолий натижаси ёки оқибати кўрсатилади.

Қарор дарахти усулида қуйидаги асосий элементлар мавжуд:

Томир ёки асосий танлов — Дарахтнинг бош қисми, яъни муаммо ёки масала юзага келган ҳолат, у ерда қарор қабул қилиш лозим бўлади.

Қарор нуқталари — Бу нуқталарда турли хил танловлар ёки вариантлар аниқланади ва улардан бири танланиши мумкин. Ҳар бир қарор нуқтасидан кейин кўплаб тармоқлар очилиши мумкин.

Тармоқлар ва шохлар — Ҳар бир қарор ёки танловдан кейин юзага келувчи вариантлар тармоқлар ва шохлар сифатида тасвирланади. Улар орқали турли эҳтимолий натижаларга олиб келадиган йўллар аниқланади.

Ечиш нуқталари — Бу нуқталарда қарорнинг оқибатлари ёки эҳтимолий натижалари аниқланади. Ушбу натижалар фойдали, зарарли ёки нейтрал бўлиши мумкин.

Эҳтимол ва баҳолаш қийматлари — Қарор дарахтида ҳар бир эҳтимолий йўл ёки оқибат учун эҳтимол қийматлари ва баҳолаш қийматлари қўшилиши мумкин. Бу, масалан, фойда, йўқотиш ёки ўртача натижаларни аниқлашда ёрдам беради.

Қарор дарахти усулининг жараёни

Муаммони аниқлаш: Аввало, ечим талаб қилувчи муаммо ёки масала аниқланади. Бу муаммонинг бош нуқтаси ёки "томир" қисми бўлади.

Вариантларни аниқлаш: Муаммога нисбатан мавжуд бўлган барча вариантлар ёки танловлар аниқланади ва улардан шохлар тармоқланиб чиқади.

Натижаларни баҳолаш: Ҳар бир танловдан кейин келиб чиқиши мумкин бўлган натижалар баҳоланади. Бу натижаларда иқтисодий қиймат ёки эҳтимоллик даражасидан фойдаланиш мумкин.

Фойда ёки зарарни аниқлаш: Ҳар бир натижада эришиладиган фойда ёки зарар баҳоланади. Бу баҳолаш орқали энг мақбул қарорни танлаш мумкин.

Энг мақбул қарорни танлаш: Барча эҳтимолий вариантлар ва уларнинг натижаларини ҳисобга олган ҳолда энг самарали ва кам таваккалли қарор танланади.

Қарор дарахти усулининг афзалликлари

Тузилишли ёндошув: Қарор дарахти жараёнини тузилмалаштирилган ва визуал шаклда аниқлаш имконини беради, бу қарорни тушунишни осонлаштиради.

Енгил таҳлил қилиш: Барча эҳтимолий вариантлар ва уларнинг натижалари тартибга солинади, бу эса таҳлил жараёнини соддалаштиради.

Қарорлар самарадорлиги: Ҳар бир қарорнинг эҳтимолий натижаларини ва фойда/зарар миқдорини баҳолаш орқали самарадорлик оширилади.

Қарор дарахти усулининг чекловлари

Мураккаблик: Агар муаммо кўплаб тармоқланган қарорларни талаб қилса, дарахт катта ва мураккаб бўлиб кетиши мумкин, бу эса таҳлил қилишни қийинлаштиради.

Маълумотга боғлиқлик: Қарор дарахти самарали бўлиши учун аниқ ва ишончли маълумот талаб қилинади.

Аниқликнинг етишмаслиги: Баъзи ҳолларда эҳтимолий натижаларнинг қийматларини аниқ баҳолаш қийин бўлиши мумкин.

Қарор дарахти усули қўлланиладиган соҳалар

Иқтисодий таҳлил ва инвестициялар: Инвестицион қарорлар қабул қилишда, турли имкониятлар ва уларнинг иқтисодий натижаларини баҳолаш учун қўлланилади.

Тиббий қарорлар: Беморларни даволашда турли терапия ёки даволаш имкониятларини танлашда қўлланилади.

Бизнес ва стратегия: Бизнесда турли хил стратегияларнинг натижаларини баҳолаш ва самарали қарорларни танлашда қўлланилади.

Шажара (қарор дарахти) усули мураккаб муаммоларни тузилмалаштириш, эҳтимолий натижаларни таҳлил қилиш ва қарор қабул қилишда ёрдам беради. Ушбу усул муаммоларни визуал шаклда тасвирлаб, турли вариантлар ўртасида аниқроқ танлов қилиш имконини беради, аммо уни самарали қўллаш учун аниқ ва ишончли маълумот талаб этилади.

Банк рискларини статистик усулда баҳолаш ҳодисанинг юзага келиш эҳтимолини ва риск даражасини аниқлаш учун маълум ёки шунга ўхшаш банкда содир бўлган йўқотишлар ва фойдалар статистикасини ўрганишдан иборат. Бунда дисперсион, регрессион, омилли ва кластер таҳлил усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ушбу усул қўлланишининг асосий камчилиги сифатида узоқ муддатли статистик маълумотлар бўлишини талаб этади, чунки у динамик қаторларни ўрганишда маълум бир қийинчиликларни юзага келтиради.

Шунингдек, банклар учун SWOT таҳлили (*Кучли томонлар, Заиф томонлар, Имкониятлар ва Хатарлар*) рискларни бошқаришда муҳим аҳамиятга эга. Қуйида ҳар бир қисм қандай ёрдам беришини кўриб чиқамиз:

1. Кучли томонлар:

Асосий афзалликларни аниқлаш: SWOT таҳлили банкларга рақобатдаги кучли томонларини, масалан, илғор технологиялар, кучли бренд ёки капитал захираларини аниқлашга ёрдам беради. Ушбу кучли томонлар турли хатарларга қарши туришда устунлик беради.

Барқарорликни ошириш: Кучли томонларни билиш орқали банклар иқтисодий инқироз ёки тартибга солувчи ўзгаришлар каби хавфли ҳолатларда улардан фойдаланиб, барқарорликни ошириш учун захиралар яратиши мумкин.

2. Заиф томонлар:

Ички хавф-хатарларни тушуниш: Заиф томонларни аниқлаш (масалан, эскирган технологиялар, юқори операция харажатлари ёки маълум бир бозорларга қарамлик) банкларга хавф-хатарларга сезгир бўлган соҳаларни аниқлашга ёрдам беради.

Мақсадли яхшиланишлар: Заиф томонларни камайтириш орқали банклар ўз хавф профилини яхшилаши мумкин. Масалан, киберхавфсизлик чоралари билан хавфсизликни кучайтириш орқали маълумотлар бузилиши хавфини олдини олиш мумкин.

3. Имкониятлар:

Янги даромад манбаларини излаш: Янги бозорлар, молиявий технологиялар ёки маҳсулот инновациялари каби имкониятлар банкларга анъанавий банк фаолиятига қарамликни камайтириш имконини беради.

Тартибга солувчи мувофиқлик ва мослашиш: Банклар ЭСГ (Атроф-муҳит, Ижтимоий ва Корпоратив бошқарув) каби янги талабларга мослашиш орқали барқарорликни ошириши мумкин.

4. Хатарлар:

Хатарларни олдиндан аниқлаш: Ташқи хатарлар, масалан, иқтисодий таназзуллар, фоиз ставкалардаги ўзгаришлар ёки рақобат босими банк барқарорлигига таҳдид солиши мумкин. SWOT таҳлили орқали банклар ушбу хатарларга олдиндан тайёргарлик кўриши мумкин.

Сценарийларни режалаштириш ва олдини олиш чоралари: Хатарларни аниқлаш орқали банклар қийин шароитлар учун сценарийлар тузиши ва муқобил режа ишлаб чиқиши мумкин.

Умуман олганда SWOT таҳлили банкларнинг ички имкониятларини ташқи хатар ва имкониятлар билан мувофиқлаштиришга ёрдам беради. Шу тарзда банклар

молиявий соҳадаги хатарларга қарши янада кучли ва мослашувчан рискларни бошқариш тизимини яратади.

Банк соҳасида 5 Нега усули турли рискларнинг илдиз сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этишда жуда самаралидир. Қуйида банкларда рискларни бошқариш учун 5 Нега усулини қўллаш жараёнини мисол билан кўриб чиқамиз:

1. **Муаммони аниқлаш:** Хавф ёки муаммони аниқ ва аниқ таърифланг. Масалан, банкда юқори кредит дефолтлари (қарзларни қайтармаслик ҳолатлари) кузатилмоқда, бу эса даромаддорлик ва барқарорликка салбий таъсир қилади.

2. **Биринчи "Нега?":** Муаммонинг дастлабки сабабини аниқлаш учун биринчи "Нега?"ни сўранг. *"Нега кредит дефолтлари юқори?"* Жавоб: *"Иқтисодий шароитлар туфайли мижозлар қарзларни қайтариш имконига эга эмас."*

3. **Иккинчи "Нега?":** Бошланғич сабаб нима учун юзага келганини аниқлаш учун яна бир бор "Нега?"ни сўранг. *"Нега мижозлар қарзларни қайтариш имконига эга эмас?"* Жавоб: *"Чунки даромадлар текширувисиз юқори рискли мижозларга кредитлар берилган."*

4. **Учинчи "Нега?":** Иккинчи сабаб нима учун юзага келганини аниқлаш учун яна савол беринг. *"Нега даромадлар текширувисиз юқори хавфли мижозларга кредитлар берилган?"* Жавоб: *"Чунки раҳбарият томонидан агрессив кредит режалари белгиланган."*

5. **Тўртинчи ва Бешинчи "Нега?":** Туб сабабни аниқлаш учун савол беришни давом эттиринг. Масалан, тўртинчи "Нега?" *"Нега хавфни бошқариш жараёнлари кредит режаларини бажариш учун четлаб ўтилган?"* ва бешинчи "Нега?" *"Чунки банкда кредит ҳажмига катта эътибор берилган ва кредит сифатига кам аҳамият қаратилган."*

Банклар учун 5 Нега усулининг афзалликлари

Риск назоратини яхшилаш: Илдиз сабабни аниқлаш орқали банклар рискни олдини олиш чораларини кўриши мумкин. Масалан, кредит ҳажмига эмас, балки сифатга эътибор қаратиш орқали хавфли кредитлар беришнинг олди олинади.

Мувофиқликни ошириш: Ушбу жараён банкларга рискларни баҳолаш жараёнларидаги камчиликларни топишга ёрдам беради, бу эса ҳуқуқий талабларга риоя қилиш имконини оширади.

Харажатларни камайтириш: Илдиз сабабни бартараф этиш орқали банклар риск туфайли келиб чиқадиган молиявий таъсирни камайтиради.

Банкларда 5 Нега усули операцион, кредит ва Комплаенс риск каби мураккаб соҳаларда рискларни бошқаришда жуда самаралидир, чунки бу усул юзаки эмас, балки чуқурроқ муаммоларни аниқлаб беради

Адабиётлар ро'йхати:

1. "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (05.11.2019 йилдаги ЎРҚ-580-сон)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2020-2025 йилларга мо'лжалланган о'збекистон республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси то'ғ'рисида" ги ПФ-5992-сонли Фармони 2020 йил 12 январ.
3. Магзумова В., Федотов В. "Управление рисками в коммерческих банках" <https://doi.org/10.31775/2305-3100-2018-3-68-73>

4. Zakharova E.N., Prokhorova V.V., Shutilov F.V., Klochko E.N. Modern tendencies of cluster development of regional economic systems // Mediterranean Journal of Social Sciences. 2015. T.6. № 5 S3. С. 154-163.
5. Найт Ф.Х. Риск, неопределённость и прибыль. Пер.с англ. - М.: Дело, 2003. – С. 35
6. Юшкова С.Д. Адаптация Базельских соглашений для целей внутренних стандартов деятельности банка // Аудитор. 2013. №4. С. 29-36
7. Смирнов А.В. “Риск-менеджмент и управление ресурсами коммерческого банка” <https://forinsurer.com/public/04/05/20/1199>
8. Банковские риски: учебник / коллектив авторов; под ред. О.И. Лаврушина, Н.И. Валенцевой. - М.: КНОРУС, 2021. - 362 с.
9. Бобыль В.В. Финансовые риски банка: классификация, оценка, управление. Современный взгляд на проблемы экономики и менеджмента, / Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. № 3 г. Уфа, 2016. 124 с.

